

Ludwig Steindorff

Glavno mesto kot simbol nacionalne države v vzhodni srednji Evropi*

Naslov prispevka že vključuje tezo: glavno mesto je simbol nacionalne države. Glavno mesto uteleša idejo in prizadevanje za nacionalno državo v prvi vrsti s tem, da doprinaša k oblikovanju in funkciji nacionalne države, in nato s tem, da mu pripisujemo simbolno funkcijo za nacionalno državo.

Pojem "glavnega mesta" tu uporabljamo v sodobnem smislu; medtem ko so v starejši jezikovni rabi kot glavno mesto določenega prostora lahko označevali katerikoli kraj z izrazito središčno funkcijo in "glavno mesto" ni bilo nikakršna ustavno relevantna kategorija,¹ pa je glavno mesto v sodobni jezikovni rabi jasno politično-pravno opredeljeno. Praviloma je hkrati metropola; izjema je bil Bonn.²

Razmišljanja o glavnem mestu kot simbolu nacionalne države bomo razvili v treh korakih: po uvodu, ki bo veljal primeru Budimpešte, bom razvoj glavnega mesta prikazal kot del procesa modernizacije; nato bom obravnaval simbolno funkcijo objektov glavnega mesta in se nazadnje posvetil specifični glavnih mest vzhodne srednje Evrope.

Izhajam iz zvezka "Budimpešta", tretjega izmed zvezkov o Madžarski iz serije "Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild", ki je izhajala na prehodu iz 19. v 20. stoletje, nastala na pobudo prestolonaslednika Rudolfa in v kateri so predstavljena posamezna območja celotnega cesarstva. V nadaljevanju bom posegal tudi po drugih zvezkih iz te serije; kajti vsi se bolj ali manj izčrpno ukvarjajo s položajem glavnega mesta znotraj posameznega ozemlja.

Zvezek "Budimpešta" je izšel leta 1893. V uvodu, ki ga je napisal romanopisec in liberalni politik Maurus (Mór) Jókai (1825–1904),³ se med drugim glasi: "Še leta 1848 je velik madžarski državnik dejal: 'Budimpešta ni Madžarska na način, kakor je Pariz Francija.' Odtlej pa je čas tako napredoval, da danes vsakdo pravi: 'Budimpešta je srce Madžarske.' [...] Brez patriotske samohvale, brez zanosne arogance lahko rečemo, da je Budimpešta dandanes resnično glavno mesto Madžarske, ki s svojo silovito rastjo po eni strani močno privlači celotno deželo, po drugi strani pa predstavlja tisto gorišče nacionalnega bitja, kulture, trgovine in prometa, iz katerega se združeno stremljenje zopet razliva na celotno

* Članek temelji na predavanju, ki ga je avtor imel februarja 1998 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

¹ Prim. leksikalna gesla, med drugim Johann Heinrich Zedler: *Großes vollständiges Universal-Lexikon*, 20. zv., Halle-Leipzig 1738 (ponatis 1961), stolpec 1231, geslo *Metropolis*, die Haupt-Stadt, die vornehmste Stadt einer Provinz; Johann Christoph Adelung: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*, II. zv., Leipzig 1796 (ponatis 1990), zlasti 1018–101; Jacob Grimm in Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*, IV. zv., 2, Leipzig 1877, zlasti 631–132.

² Glede pojma glavnega mesta in njegovih politično-pravnih implikacij prim. Manfred Wochner: "Hauptstadt" als Rechtsbegriff, v: *Zeitschrift für Rechtspolitik* 24 (1991), str. 207–212.

³ Das geistige Ungarn. *Biographisches Lexikon*, izd. Oskar von Krücken, Imre Parlagi, I. zv., Wien – Leipzig 1918, str. 570–572; *Magyar életrajzi Lexikon*, I. zv., Budapest 1967, str. 815–817. – Jókai je bil hkrati tudi urednik vzporedne madžarske izdaje te serije.

deželo. Kdor je že tri desetletja priča razvoju tega glavnega mesta, se je gotovo prepričal, da to veliko preoblikovanje ni umetno izzvan pojav, temveč kot naravni sad izhaja iz stikanja splošnega državnega interesa z ustavnimi in gospodarskimi, trgovskimi in kulturnimi dejavniki.”⁴

Primerjava s Parizom je pomenljiva v dveh pogledih. Avtor gleda na Budimpešto z vidika razvoja, ki ga mora mesto nadoknaditi, izogiba pa se primerjavi z Dunajem, z drugo metropolo dvojne monarhije.

Dobro je izražena funkcija glavnega mesta, da predstavlja središče izmenjave in komunikacije.⁵ Avtor poudarja, da razvoj, ki ga je doživela Budimpešta, ni, denimo, vsiljen; vloga naj bi odgovarjala naravnim danostim. V prenesenem pomenu implicitno namiguje, da je ustavnopravni in politični razvoj v smeri zahteve po madžarski nacionalni državi prav tako naraven.

Jókai v nadaljevanju opisuje novosti preteklih desetletij. Kjer so se prej dvigovali le oblaki prahu, se zdaj nahajajo ceste, vrtovi in gaji. Omenja zobato železnico in centralni vodovod. Opozarja na nove mostove, predvsem na verižni most. *“Kadeči se dimniki daleč naokrog oznanjajo, da ima glavno mesto razvito tovarniško industrijo, živahno tekanje delavcev v pristanih pa daje sklepati na cvetočo trgovino.”*

Treba bi bilo *“... omeniti marsikaj: zavode, stavbe izbranega okusa, muzeje, umetnostne dvorane, gledališča, slikarske galerije, državne palače, institute za gospodarstvo in zdravstvo, nekaj uglednih cerkva, med njimi čudovito novo katedralo.”*

Za sekularizacijo razmišljanja kot del procesa modernizacije je značilna okoliščina, da so sakralne stavbe v tem dolgem nizu omenjene na zadnjem mestu. *“Če si tujec vzame več časa za spoznavanje Budimpešte, bo zasledil dejavnike in stvaritve nacionalnega sobivanja, kulturnega napredka brez prestanka in prepričljive dokaze resnega stremjenja na vseh področjih.”*

Budimpešta je v tridesetih letih postala bogato in madžarsko mesto. [...] Medtem ko je mesto razvijalo svoj nacionalni značaj, si je prizadevalo tudi, da bi temu ustrezno ostalo v koraku z evropsko kulturo.”

Celotno besedilo je v prvi vrsti usmerjeno v sodobnost, v razmišljanje o napredku in optimizmu: izraz tega je pridobivanje “nacionalnega značaja” in “evropske kulture”, ki se nikakor ne izključujeta, temveč se medsebojno dopolnjujeta.

Besedilo le na dveh mestih omenja zgodovinski zgradbi, ko opisuje ponosno lego Odprtega kraljevega dvorca in prenovo Matejeve cerkve.

Mnogo več prostora zavzema naštevanje načrtov za prihodnost: na Gellért Hegyju, ki ga tu imenuje ‘blokovski grič’, je bil predviden – sicer nikdar uresničeni – madžarski Panteon; ulice naj bi krasili spomeniki. Načrtovana je nova mestna hiša, blagovnice in električna razsvetljava po ulicah; javne zgradbe naj bi krasile “mojstrovine madžarske umetnosti”.

Po zaslugi regulacije Železnih vrat bo Budimpešta dostopna za pomorske ladje. Ta skrajna utopični načrt je značilen za visoko prestižno vrednost, ki jo je pomorska plovba uživala v času imperializma; pozitivna konotacija morja je v besedilu povzeta tudi v pripombi, da se Budimpešta ponoči zdi kot mesto v morskem zalivu.

⁴ Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild [v nadaljevanju: ÖUM]. Ungarn (III. zvezek), Wien 1893, na str. 3–6 ta in naslednji citati.

⁵ Kot pomemben vidik navaja Ágnes Ságvari: Introduction, v: The capitals of Europe. Les capitales de l'Europe. A guide to the sources for the history of their architecture and construction, München – New York – London – Pariz 1980, str. 14–28, tu str. 17.

Začuda pa še ni omenjena nameravana gradnja podzemne železnice, saj so načrt uresničili že leta 1896 ter tako tehnično-urbane zahteve po modernizaciji povezali z nacionalnim prestižem. To je bila prva podzemna železnica v kontinentalni Evropi.

Avtor ponovno poudarja gospodarski razmah Madžarske, ki temelji na lastnih močeh, in predpostavlja, da je splošno življenjsko kakovost v Budimpešti mogoče primerjati s kakovostjo življenja v Parizu. *“Končno bo tudi Budimpešta za “male gospode” tako poceni in primerna za bivanje kot Pariz. In ko bo vse to postalo dejstvo, bo prihodnji rod – v ne tako daljni prihodnosti – lahko dejal: ‘Budimpešta je Madžarska.’*“

Ali splošneje rečeno: glavno mesto je simbol nacionalne države.

Vsakomur je jasno, da je argumentiranje v primeru Budimpešte mogoče prenesti na druga evropska glavna mesta in nacionalne metropole. Vsem je skupno spreminjanje značilnosti glavnega mesta kot del modernizacije v teku 19. stoletja.⁶

Glavno mesto je bilo v 18. stoletju še v prvi vrsti monarhova rezidenca v teritorialni državi in je bilo prav v vzhodni srednji Evropi stanovsko reprezentativno.⁷ Temu ustrezno v tedanjem času simbola države še ni predstavljalo celotno mesto, temveč so to nalogo izpolnjevala le izstopajoča politična in sakralna središča znotraj ali v bližini glavnega mesta.

Glavno mesto 19. stoletja pa je nasprotno služilo moderni državi kot simbol v svojem celotnem funkcijskem sestavu. Kolikor bolj je nacija presegala stanovske meje in je v politiki lahko sodelovalo tudi meščanstvo, je njegov mestni življenjski svet postal relevanten za nacionalno ustvarjanje simbolov. Cela vrsta objektov, ki smo jih omenili v primeru Budimpešte, je bila prestižnega pomena; dopolniti jo moramo predvsem s stavbami na železniških postajah, z novo urejenimi javnimi parki in zdaj tudi meščanski javnosti dostopnimi starejšimi parki kot tudi parkovno urejenimi pokopališči. Besedilo o Budimpešti omenja bližnje gozdove in zelenje na Margaretinem otoku.

Prav v rezidenčnih mestih, torej v glavnih mestih, so v teku vzpostavljanja absolutistične države močno omejili iz srednjega veka poznano občinsko svobodo; v 19. stoletju so vse bolj cenili komunalno samoupravo. Glavno mesto je lahko izpolnjevalo svoje naloge središča celotne države le, če je njen vsakdan organizirala učinkovita in samostojno delujoča občina; sem je tako v Budimpešti kot v Zagrebu sodilo, da so presegli pravosodno razcepljenost, ki je izvirala iz porajanja mesta, ter oblikovali enotno mestno občino na celotnem funkcionalnem prostoru mesta. Simbolni izraz nove komunalne samozavesti je bila gradnja reprezentativnih mestnih hiš.⁸

Glavno mesto 18. stoletja je bilo še v prvi vrsti konzumno središče;⁹ glavno mesto 19. stoletja pa hkrati tudi proizvodno središče. Naj opozorimo na pozitivno konotacijo tovarniških dimnikov v besedilu o Budimpešti. V zvezku “Hrvaška – Slavonija” predstavljene knjižne serije o Avstro-Ogrski je glede Zagreba rečeno, da človek vidi *“obrate, ki s*

⁶ Izvajanja v nadaljevanju slonijo na delu Agnes SÁGVÁRY: *Stadien der europäischen Hauptstadtentwicklung und die Rolle der Hauptstädte als Nationalrepräsentanten*, v: *Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten*, izd. Theodor Schieder, Gerhard Brunn, München – Wien 1983, str. 165–180.

⁷ Edith Ennen: *Funktions- und Bedeutungswandel der “Hauptstadt” vom Mittelalter zur Moderne*, v: *Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten*, str. 154–163.

⁸ Martin Damas: *Das Rathaus. Architektur- und Sozialgeschichte von der Gründerzeit bis zur Postmoderne*, Berlin 1988, str. 12–15 se ukvarja z mestno hišo kot “simbolom mestne samouprave” in kot “ustavnim simbolom”, vendar hkrati dvomi o izpolnljivosti te zahteve, kadar se država kot celota nahaja v nadrejenem položaju.

⁹ SÁGVÁRY: *Introduction*, str. 19.

svojimi visokimi kadečimi se dimniki temu delu Zagreba podeljujejo videz industrijske države".¹⁰

Nosilci izgradnje glavnega mesta so bili v 18. stoletju krona, država in plemstvo. V 19. stoletju je izgradnja postala zadeva meščanskih slojev in s tem naloga, ki so si jo zastavili sami. To zelo lepo ponazarja zvezek iz serije o monarhiji, ki govori o Dunaju. Modernizacija Dunaja napreduje "pod zaščito cesarske hiše, z blagoslovom napredujočega duhovnega in gospodarskega življenja, smisla za skupnost ter ustvarjalne moči svobodnega meščanstva".¹¹ Izgradnja naj bi postala možna; kajti "na mesto birokratskega pokroviteljstva je stopila prosta konkurenca". Dunaj je pod novimi pogoji postal "z lepoto prežeta celostna umetnina, ki od stolpov in kupol monumentalnih zgradb pa vse do keramičnih ploščic in preprog, ki pokrivajo tla naših bivalnih prostorov, priča o osvobojenem umetniškem prebivalstvu".¹²

Mesto kot celota predstavlja simbol meščanskega vzpenjanja; mestna hiša mestne občine se popolnoma sklada z imperialnimi zgradbami ob Ringu.

V primerjavi z 18. stoletjem je 19. stoletje zaznamovala mnogo večja socialna dinamika, ki se kaže že v hitrejši rasti mest. K spreminjanju funkcijskega sklopa mesta je hkrati sodila vse večja muzealizacija posameznih delov mesta, ki so prav s tem dobili značaj spomenikov nacionalne zgodovine. Primeri tega so gornje mesto v Budi, praške uličice ali gornje mesto v Zagrebu: "Spokojna tišina nas objame, kakor hitro iz poslovnega vrveža spodnjega mesta z žičnico prispemo na Strossmayerjevo sprehajališče".¹³

Kar smo na tem mestu povedali o modernizaciji glavnih mest, sicer velja na splošno za razvoj evropskih mest v 19. stoletju, vendar se to v skladu s hierarhijo tipov mest¹⁴ še posebej jasno kaže na primeru glavnih mest.

Preoblikovanje glavnih mest je potekalo ambivalentno v teku samodejnega procesa modernizacije in preobrazbe, ki jo je načrtovala politika reform. Zadevalo je preseljitev mestne družbe in se je v "notranji urbanizaciji" kazalo v prenovi mestne podobe in mestne infrastrukture. Nadaljnja vidika modernizacije sta vzpostavitev komunalne samouprave in spreminjanje dejavnikov, ki tvorijo mesto, predvsem na podlagi industrializacije.¹⁵

Glavno mesto, ki ustreza zahtevam sodobnosti, je izraz nacionalnega prestiža; vendar pa zgolj modernost še ni zadostno pojasnilo, zakaj glavno mesto postaja simbolna vrednota nacionalne države. Vrh tega imajo številni objekti glavnega mesta dvojno funkcijo; poleg primarne funkcije jim, kakor bomo v nadaljevanju prikazali na primeru posameznih objektov, dodatno pripisujemo simbolni pomen.

Muzej je v prvi vrsti kraj, kjer zbirajo in razstavljajo predmete kulturnega ustvarjanja.

¹⁰ ÖUM. Croatien-Slawonien, Dunaj 1902, str. 250 (avtor Hinko Hranilović). – Prepoznamo lahko jasne poudarke: Pariz je bil v prvi vrsti upravno mesto, London trgovsko in Berlin industrijsko mesto; prim. Jürgen Paul: Großstadtkultur und Lebensstil. London, Paris, Berlin, v: Funkkolleg Moderne Kunst. Studienbegleitbrief 1, Weinheim – Basel 1989, str. 52–94, na tem mestu str. 61.

¹¹ ÖUM. Wien und Niederösterreich, 1. Abt. Wien, Wien 1886, str. 50 (avtor prispevka: Karl Weiß).

¹² ÖUM. Wien und Niederösterreich, str. 72 (Karl von Lütow).

¹³ ÖUM. Croatien-Slawonien, str. 256. – Izgradnja še danes delujoče talne žičnice ni služila le reševanju prometno-tehničnega problema, temveč je hkrati izražala željo po enakovrednosti Zagreba in Budimpešte, kjer talna žičnica vodi z brega Donave v gornje mesto Bude.

¹⁴ Prim. Paul: Großstadtkultur und Lebensstil, str. 81.

¹⁵ Opiramo se na S. Gyimesi: Die ostmitteleuropäischen Städte und die Modernisierung im 19. Jahrhundert, v: Études historiques hongroises 1985, publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, Budapest 1985, 1. zv., str. 335–346, tu str. 336–337.

Določeni muzeji so hkrati opredeljeni kot kraji nacionalne integracije;¹⁶ v smislu *national building* postanejo “zidaki nacije”.

Gledališče je s svojim delovanjem vpeto v “literarno vrsto”;¹⁷ v svojem repertoarju in uprizoritvah sledi mednarodnim trendom, in, kakor je bilo rečeno v besedilu o Budimpešti, sodi k “evropski kulturi”.¹⁸ Istočasno pa se nahaja v “zunajliterarni vrsti”, kadar gledališki program sega po nacionalnih temah in je prostor lahko nacionalno konotiran, kakor je na primer Vlaho Bukovac železni zastor leta 1895 dokončanega zagrebškega Narodnega gledališča poslikal z motivom “hrvaškega nacionalnega preporoda”. Posamezna nacija svojo težnjo po prestižu izraža z željo po lastnem gledališču. “[Praško narodno gledališče] je zgovorna priča presenetljivega, silovitega razvoja celotnega naroda.”¹⁹

Izgradnja parlamentarne stavbe po eni strani zagotavlja proceduralnost civilne demokracije s cenzusno volilno pravico, pa čeprav je le-ta eventualno prisotna še v omejeni meri. Zgradba po drugi strani postaja simbol v parlamentu zastopane nacije. Simbolno vrednost lahko še povečajo določena znamenja, na primer parada orožja ob madžarskem državnem prazniku.

Pokopališča po svoji primarni funkciji služijo pokopavanju umrlih; novo osnovanje pokopališč v 18. in 19. stoletju namesto starih znotraj mesta so narekovali razmisleki o prostorskem načrtovanju in higienske zahteve. Vendar so določena pokopališča ali posamezna področja znotraj njihovega okvira postala nacionalni spomeniki, pa naj bo, da so, kakor pokopališče Père Lachaise v Parizu, do te vloge šele zrasla, ali pa, da so bili že osnovana kot takšna. Pokopališče postane simbol naroda, ker tu ležijo pokopani številni, ki jih pojmuje kot pomembne za narod; pokop na pokopališču, ki ga pojmuje kot simbolno nacionalnega, postane odlikovanje.²⁰ Vlogo pokopališča kot nacionalnega spomenika lahko posebej nazorno prikažemo na primeru arkad pokopališča Mirogoj v Zagrebu ali na podlagi pokopališča na Vyšehradu v Pragi. O tem priča tudi ustrezni zvezek serije o Avstro-Ogrski: “Nadaljnja znamenitost današnjega Vyšehrada je lepo ležeče in negovano pokopališče, ki je v preteklih desetletjih postalo neke vrste slavno pokopališče à la Père Lachaise.”²¹

Med nacionalne simbole v podobi glavnih mest sodijo tudi cerkve, pa naj bo, da gre za novogradnje v historističnem slogu ali za obnovitve starejših zgradb v skladu s historističnim okusom tedanjega časa. Besedilo o Budimpešti omenja restavracijo Matejeve cerkve; novo-

¹⁶ Podobno dvojno vlogo opravlja etnologija. Tudi tu nacionalno dediščino šele opredeljujejo; prim. Tamás Hofer: Construction of the ‘Folk Cultural Heritage’ in Hungary and Rival Versions of National Identity, v: Hungarians between “East” and “West”. National Myths and Symbols, izd. Tamás Hofer, Budapest 1993, str. 27–52.

¹⁷ Pojma “literarne” in “zunajliterarne vrste” uporablja ruski literarni teoretik Viktor Šklovskij, predstavnik formalistične šole. V posameznem besedilu se imanentne literarne smeri razvoja, “literarne vrste” križajo z vplivi zunajliterarnega sveta.

¹⁸ Prim. glede tega vidika Helmut Konrad: Urbane Identität in Zentraleuropa. Überlegungen zu einer vergleichenden Studie, v: Österreichische Osthefte 37 (1995), 1, str. 13–23. – Študija se nanaša na Linz, Leipzig, Bologna und Ljubljano.

¹⁹ ÖUM, Böhmen, I. del, Dunaj 1894, str. 191 (Avtor članka “Die alte Königsstadt Prag” Joseph Freiherr Alexander von Helfert). – Odseki o narodoslovju in literaturi v tem zvezku so strogo ločeni na “Slovane” in “Nemce”.

²⁰ Zanimivo je, kako se obstoječa simbolnost kraja ohrani ne glede na spreminjanje sistemov: tako predrevolucionarni kot tudi sovjetski veljaki so pokopani na pokopališču ob Novem ženskem samostanu v Moskvi.

²¹ ÖUM, Böhmen, str. 190.– V zvezku o Galiciji se glasi: “V skladu s splošnim občutenjem je krakovska katedrala že dolgo, če že ne poljska Westminsterka opatija, pa vsaj nacionalni “Campo santissimo”: ÖUM, Galizien, Wien 1898, str. 24.

gotska predelava Zagrebške stolnice, ki je bila poškodovana ob potresu leta 1880, se je vključila v modernizacijo glavnega mesta. Toda, gledano v celoti, je sakralnim zgradbam v izgradnji glavnega mesta v 19. in 20. stoletju pripadala še bolj podrejena vloga; k izoblikovanju moderne nacije je včasih sodilo, da je versko zavest kot prevladujoča identifikacija zamenjala nacionalna zavest.²²

Premik vrednot v teku sekularizacije se kaže tudi v izraziti simbolni funkciji šolskih in visokošolskih zgradb kot izrazov nacionalnega prestiža. Besedilo o Budimpešti se ponaša z velikimi izdatki "za poglavitna sredstva nacionalne kulture, šole".

Postavljanje spomenikov gotovo služi estetizaciji prostora; vendar je pri njih simbolna funkcija celo primarna; kot primere naj navedemo Vaclavov spomenik v Pragi in Jelačićev spomenik v Zagrebu. S pomočjo spomenikov ter imen ulic in trgov je prostor glavnega mesta mogoče preoblikovati v topografijo nacionalne zgodovine.

Tako glavno mesto poleg pravno-politične funkcije opredeljuje tudi velika gostota objektov, ki so opredeljeni kot nacionalno relevantni; mesto v celoti privzema simbolno funkcijo.²³ Obisk glavnega mesta je podoben romanju; glavno mesto postane obvezni cilj razrednih potovanj.

Dosedanja izvajanja o glavnem mestu kot simbolu nacionalne države je mogoče na splošno prenesti na celotno Evropo in v veliki meri veljajo tudi za zunajevropska glavna mesta. Zato se zastavlja vprašanje, v čem se kažejo posebnosti glavnih mest v vzhodno-srednjeevropskem prostoru.

Najprej naj navedemo dve negativno formulirani razmejitvi:

Vsa vzhodno-srednjeevropska glavna mesta ležijo zunaj območja, na katerem so se nacionalne države oblikovale na podlagi integracije, kjer je obstoječa država nudila nespremenjen okvir za oblikovanje civilne nacije in s stabilnimi mejami dosegla novo identiteto kot nacionalna država; razvojni proces od rezidenčnega mesta do sodobnega glavnega mesta je bil tu neprekinjen. Oblikovanje nacionalne države na podlagi integracije je najčisteje potekalo v Franciji; verjetno pot Poljske do tega cilja so prekinile delitve.

Na Madžarskem je vse do poznega 19. stoletja obstajala pobuda, da bi iz dežel Štefanove krone s pomočjo integracije oblikovali nacionalno državo in neodvisno od etničnega izvora prebivalstva ustvarili madžarsko državljansko nacijo. Vendar je ta koncept od samega začetka dalje ogrožala učinkovito etnično opredeljena madžarska narodna zavest; koncepta nikdar niso sprejeli etnični ne-Madžari in njihova konkurenčna gibanja, in v enaki meri, do katere so se emancipirali drugi narodi, so tudi na madžarski strani postopoma prešli na dominantno etnično-jezikovno nacionalno razmejevanje.²⁴

Glavna mesta vzhodne srednje Evrope poleg tega ležijo izven mladih državnih tvorb na območju nekdanjega Osmanskega cesarstva. Le tu – v Srbiji, Bolgariji, Grčiji in Turčiji – se je zgodil izrazit prelom s časom pred nacionalno državo. Gradbena prenova in socialna prestrukturacija sta služili opuščanju stare dediščine, kar so najbolj dosledno izvedli v Beogradu.²⁵ V primeru Turčije je prelom s preteklostjo zaznamoval tudi prenos glavnega mesta v Ankaru.

²² Kar ne spremeni dejstva, da je Cerkev povsod tam, kjer je veroizpoved ostala kriterij nacionalne razmejitve, postala pomemben nosilec nacionalnega gibanja. Primera iz vzhodne srednje Evrope sta poljski in hrvaški narod.

²³ Podobno glede Londona, Pariza in Berlina Paul: *Großstadt-Kultur*, str. 52, 81.

²⁴ Glede odnosa med izgradnjo glavnega mesta in madžarizacijo mesta z naseljevanjem in asimilacijo prim. Horst Haselsteiner: *Budapest als Hauptstadt des ungarischen Reichsteils der Habsburger Monarchie*, v: *Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten*, str. 121–133.

²⁵ Glede teh mest prim. prispevke v zborniku: *Hauptstädte in Südosteuropa: Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft*, izd. Harald Heppner, Wien – Köln – Weimar 1994.

Izjemo predstavlja glavno mesto Bosne in Hercegovine, Sarajevo. Z obstoječo relativno močno islamizacijo in "posebno potjo" razvoja spričo strukture različnih narodnosti je država deloma ohranila svoj orientalski značaj.²⁶

Današnja glavna mesta vzhodne srednje Evrope so se v 19. stoletju še vsa nahajala v imperialnih državah. Funkcijo glavnih mest posamezne nacionalne države so dobila bodisi v skladu z novo ureditvijo po prvi svetovni vojni; ali pa so, če kakor v primeru Bratislave in Zagreba ne upoštevamo začasne vloge glavnega mesta leta 1939 oz. od 1941 do 1945, šele z novo ureditvijo po letu 1991 postala glavna mesta samostojnih držav. Ob tem so glavna mesta držav, ki so nastale v letih 1991–93, vendarle že prej vsa izpolnjevala funkcijo glavnih mest posameznih federalnih enot znotraj nekdanjih držav.

Vsa glavna mesta vzhodne srednje Evrope imajo dolgo tradicijo centralnosti in so se prvič razmahnila v teku visokosrednjeveških kolonizacijskih gibanj in izoblikovanja mestnega tipa srednjeevropske pravne države. V skladu s tradicijo je bila za vsa glavna mesta vse do 19. stoletja značilna multietnična struktura in večjezičnost. Zdaj pa je analogno z uveljavitvijo principa nacionalne države v veliki meri zaključena tudi nacionalna homogenizacija ali vsaj marginalizacija pripadnikov drugih narodnosti. Izjemo predstavljata glavni mesti Estonije in Latvije s svojima močnima ruskima manjšinama, ki sta tja prispeli šele v teku sovjetske migracijske politike po drugi svetovni vojni.

Dunaj s svojo tradicionalno funkcijo prestolnice v vrsti glavnih mest vzhodne srednje Evrope predstavlja poseben primer. Izgradnja glavnega mesta v teku modernizacije v 19. stoletju je, kakor smo že nakazali, potekala še z namenom, da bo to cesarsko mesto; navedeno besedilo ni vsebovalo nikakršnih nacionalnih implikacij. Vendar se je že pred letom 1918, v času Karla Luegerja in prodora nemškonacionalne ideologije pokazala ambivalentnost med vlogama imperialnega in nacionalnega središča. – Po letu 1918 se je nato zgodila preobrazba iz simbola imperialne države v simbol nacionalne države Republike Avstrije: vendar ta preobrazba vse do danes ni bila dokončno izpeljana. Dunaj pač ni Avstrija, če parafraziramo uvodni citat o Budimpešti.

Druga mesta vzhodne srednje Evrope so že v 19. stoletju vsa obstajala v okviru imperialnih držav. Budimpešta, Praga in Varšava so bile tudi same metropole in rezidence samostojnih držav.

Budimpešta in Praga sta bili tudi v okviru svoje vključenosti v imperialne države v celoti pojmovani kot glavni mesti. – Kakor v članku o Budimpešti, tako tudi v prispevku o Pragi v ustreznem zvezku serije "Österreich-Ungarn in Wort und Bild" zasledimo smelo primerjavo z drugimi glavnimi mesti: začetki Prage naj bi ležali v temi prav kakor začetki Rima, Pariza in Londona.²⁷ Avtor se sklicuje na Alexandra von Humboldta in Prago poleg Carigrada, Lizbone in Neaplja predstavlja kot eno izmed najlepših evropskih prestolnic.²⁸ Praga naj bi bila v tej skupini edino mesto v osrčju dežele. Obmorska lega se tudi tu pojavlja kot estetska prednost. V Budimpešti lahko, kakor smo omenili zgoraj, pogled na nočno mesto zbudi vtis, kakor da mesto leži ob morju; Praga lahko prednost drugih mest nadomesti "tako s svojo neprimerljivo slikovito lego, kot tudi z množino zgodovinskih spominov in izjemnih stavb."

²⁶ Dober pregled nudi Jusuf Mulić: Sarajewo: Hauptstadt Bosniens und der Herzegovina zwischen Ost und West, v: Hauptstädte zwischen Save, Bosphorus und Dnjepr: Geschichte – Funktion – nationale Symbolkraft, izd. Harald Heppner, Wien – Köln – Weimar 1998, str. 145–170.

²⁷ ÖUM. Böhmen, str. 165. – Humboldt Neapelj obravnava kot glavno mesto kraljevine obeh Sicilij.

²⁸ ÖUM. Böhmen, str. 202.

Na splošno bode v oči, kako močno je prispevek Nemca v primerjavi s prispevkom o Budimpešti usmerjen v zgodovino. To morda lahko pojasnimo s tem, da je bila ob koncu 19. stoletja konsenza zmožna predvsem zgodovinsko osnovana regionalna identiteta, nasprotno pa bi ob močnem poudarjanju sedanjosti neizbežno morali tematizirati spor med narodnostmi. Avtor se zato tudi dosledno izogiba oznaki "češko". Dobrovský je predstavljen kot "avtohtoni učenjak".²⁹

Čehizacije Prage ni mogoče razbrati iz same podobe mesta, s spomenikov in napisov; šele funkcija in simbolna vrednost posameznih novogradenj kažejo na preobrazbo: Narodno gledališče,³⁰ Narodni muzej ter v notranjosti s češko-nacionalnimi motivi okrašena občinska zgradba so izrazi češke narodne zavesti.

Za razliko od Budimpešte ali Prage je bilo v drugi polovici 19. stoletja vsekakor vprašljivo, ali naj se zgodovinski prestolnici Poljske prizna vlogo nacionalne metropole. Varšava je živela v napetosti med "organskim delom" poljskega nacionalnega gibanja, ki je hotelo z dosledno modernizacijo okrepiti nacionalno identiteto, ter med namero ruske politike, da bi iz poljske metropole naredili rusko upravno mesto.³¹ Vlogo stavb kot simbolov lahko dobro ponazorimo na primeru pravoslavne katedrale v Varšavi. Zgradili so jo v znamenju nepoljskosti in jo prav kmalu po osnovanju poljske nacionalne države, že leta 1919, podrli.

Krakov je sicer že pred delitvijo Poljske igral vlogo najpomembnejšega središča v cesarstvu in v 19. stoletju ni bil več potencialna prestolnica poljske nacionalne države, ki naj bi jo na novo ustanovili. Toda mesto je posebej na avstrijskem območju in celo na celotnem območju, ki so ga naseljevali Poljaki, igralo vlogo metropole kulturne nacije.

Prispevek o Krakovu v zvezku o "Galiciji" mesto označuje kot "spomenik poljske kulture" in nadaljuje: "*Poleg tega se moramo zavedati, da si mora tisti, ki želi pravilno ceniti mesta, ki so bila nekdanj slavna in so danes propadla, in vsaj površno spoznati njihovo preteklost, ta mesta ogledati brez predsodkov, skrbno in natančno. Vedeti mora, da so speča mesta podnevi banalna in brez življenja; v večernih urah pa se vanje vrne vzdušje in iz starih zidov veje večna lepota in poezija.*"³²

Odrpto ostaja vprašanje, ali naj bi podoba o spancu mest implicirala ponovno prebujenje mesta v prihodnosti.

Današnja glavna mesta vzhodne srednje Evrope so postala središča nacionalnih gibanj že dolgo pred ustanovitvijo nacionalne državnosti. Glede Zagreba se glasi: "*Zagreb se je kot glavno mesto Hrvaške že v 19. stoletju povzpel do posebne pomembnosti. Ilirsko gibanje je iz Zagreba takoj naredilo osrednje mesto političnih in kulturnih interesov.*"³³

V istem smislu je že leta 1863 slovenski avtor Fran Levstik Ljubljano označil kot "naše znamenite Atene".³⁴

Notranja urbanizacija se je odvijala kot del procesa modernizacije, kot uveljavljanje meščanskih oblik življenja in istočasno kot vidik nacionalne emancipacije. Posedovanje metropole je omogočilo razmah kulturnega naroda in uveljavitev nacionalnega jezika.³⁵

²⁹ ÖUM. Böhmen, str. 166.

³⁰ Narodno gledališče se je razvilo iz deželnega gledališča, kar je bilo formalno izpeljano leta 1864. – V zvezku: ÖUM. Böhmen II, Wien 1896, str. 189 avtor prispevka o gledališkem življenju, Oskar Teube, uporablja izraz "čehoslovaško".

³¹ Stefan Kieniewicz: Warschau als Hauptstadt der neuzeitlichen polnischen Nation, v: Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten, str. 87–102.

³² ÖUM. Galizien, str. 4–5, 30 (Constantin Maria Ritter von Görski).

³³ ÖUM. Croatien-Slavonien, str. 304 (Robert Pinter).

³⁴ Kakor citira: Peter Vodopivec: Laibach/Ljubljana: Die Hauptstadt der Republik Slowenien, v: Hauptstädte zwischen Save, Bosphorus und Dnjepr, str. 9–30, tu str. 22.

³⁵ Ságvári: Stadien der europäischen Hauptstadtentwicklung, str. 167.

Kot primer vzemimo izgradnjo zagrebškega spodnjega mesta v obliki "zelene podkve" v 2. polovici 19. stoletja. Podlago predstavlja botanični vrt; njegovi stranici tvorita osi parka. Na eni osi leži železniška postaja, umetnostni paviljon, Akademija in sodišča, na drugi strani pa Narodna knjižnica, Etnografski muzej, telovadnica "Sokola", Narodno gledališče in Univerza ter v najbližji bližini še gimnazija in Muzej umetnosti in obrti.³⁶ Tako je na majhnem prostoru nastalo to, kar je v zvezku o Dunaju označeno kot "celostna umetnina". Postavitev stavbe Deželnega zbora zunaj tega prostora in namesto tega na Markovem trgu v Zagrebškem gornjem mestu izhaja iz zgodovinske mogočnosti tega kraja; zgradba znotraj stavbne substance, ki jo obdaja, še vse do danes predstavlja predimenzioniran tujek.

Podobno kot Budimpešta znotraj Madžarske, je tudi Zagreb v zvezku "Hrvaška-Slavonija" prikazan kot središče, ki je nastalo po naravni poti: *"Na skrajni zahodni meji naše domovine se je zdaj razvil Zagreb kot vezni člen med Vzhodom in Zahodom, kot trdnjava in vrata zahodne kulture, ki je od tu po krvavi sledi stoletja dolgih bojev počasi prodirala proti Vzhodu, da bi se znova polastila odtujenih ji področij. To težavno nalogo je Zagrebu naložila njegova geografska lega in s tem, ko je mesto kot sedež izobraževanja predstavljalo duhovno središče naše domovine, je tudi v političnem, etnografskem in ekonomskem pogledu zraslo v prvo mesto Hrvaške."*³⁷

S tem, da ima narod metropolo s simbolno funkcijo, je istočasno povezana zahteva po nacionalni državi; metropola je ustvarila predpogoje za njeno realizacijo.³⁸ Skorajda značilnost vzhodne srednje Evrope je, da je bilo glavno mesto v trenutku oblikovanja nacionalne države že izoblikovano kot metropola naroda.

Podobe mest vzhodne srednje Evrope je relativno malo zaznamoval čas med obema vojnama. Sposobnost funkcioniranja je po eni strani zagotavljala že dana stavbna substanca; po drugi strani se je pridajanje simbolov v največji meri zgodilo že v 19. stoletju in se izkazalo za zadostno. Konec koncev so bili časi ekonomskega razcveta prekratki, da bi v njih lahko izvedli velike projekte.

Vendar pa vseeno naletimo na zametke ustvarjanja novih središč; takšen primer predstavlja Riga: od leta 1934 dalje, približno v času Ulmanisovega državnega udara in uveljavitve avtoritarne oblike oblasti se je pričela vse bolj kritična drža do gradbene dediščine starega mesta Rige, ki so ga zdaj odklanjali kot "tuje" in nemško.³⁹

Do leta 1939 so namesto porušenih zgradb nastale sodna palača, vojni muzej, ministristvo za finance in vojaška veleblagovnica; načrtovanih nadaljnjih gradenj niso realizirali. Zahteva po modernosti in funkcionalne potrebe glavnega mesta so se dopolnjevale s postavljanjem znamenj, ki so kljubovala staremu mestu; novogradnje so bile simbol letonske nacionalne emancipacije. Ob tem eksplicitno niso izkoristili možnosti, da bi sodobno središče osnovali na dotlej nepozidani in simbolno nepomembni površini; za kar bi bil na voljo nasprotni breg Dvine. Realizirani in načrtovani ukrepi iz časa od 1934 do 1939 so skupaj s tem, kar je bilo uničenega v vojni, načrtali pot za načrtovanje mesta v sovjetskem obdobju.

³⁶ Zgodovino načrtovanja in izgradnje "zelene podkve" zdaj bolj natančno obravnava Snježka Knežević: *Zagrebačka zelena potkova*, Zagreb 1996.

³⁷ ÖUM. *Croatien-Slawonien*, str. 250 (avtor Hinko Hranilović).

³⁸ Temu ustrezno so se federalne ustavne ureditve Sovjetske zveze in Jugoslavije izkazale za neodvisne od izvornega namena in so v letih 1989–91 predstavljale koristen okvir za osamosvojitve posameznih narodov.

³⁹ Andreas Fülberth: *Hauptstadtausbau im Zeichen nationaler Emanzipation. Das Beispiel Riga*, v: *Nordost-Archiv N. F. 6* (1997), 1, str. 335–342. – Andreas Fülberth v okviru projekta, ki ga je sponzorirala tovarna Volkswagen, vodil pa avtor pričujočega zapisa, obravnava temo "Hauptstadt-Planung im autoritären Staat am Beispiel von Kaunas, Riga und Tallinn".

Prav Ljubljana je eden izmed primerov mest, ki jih je gradbeno močneje zaznamoval čas med obema vojnama. Cilj najpomembnejših arhitektov Ivana Vurnika in Jožeta Plečnika je bila "preobrazba mesta v slovensko nacionalno metropolo".⁴⁰

V času socializma in – izjemo Jugoslavije – istočasne pripadnosti sami Sovjetski zvezi ali sferi njene hegemonije vloga mesta kot simbola nacionalne države na splošno ni bila postavljena pod vprašaj. Odnos do gradbene dediščine je bil različen; ureditev je deloma narekovala vojna škoda. Nacionalno simboliko je ob tem predvsem v okviru novogradenj prekrila socialistična simbolika. Glede na razsežnosti preoblikovanja podobe glavnega mesta so nekaj posebnega predstavljali le deloma uresničeni načrti v Ceausescujevi Romuniji.

Preobrti ob razpadu socialističnega sistema in delne preureditve državnega zemljevida vzhodne srednje Evrope so nacionalni simboliki glavnih mest podelili novo težo. Počakati moramo, da bomo videli, do kolikšne mere bo bodoča gradbena politika tam načrtno ustvarila nacionalne simbole in predvsem, do kolikšne mere bodo simbole socializma odpravili ali jim pripisali nov pomen. Prav v ponovno združení Nemčiji je tematika glavnega mesta, izbire njegovega sedeža in njegove ureditve zavzemala veliko prostora v političnem diskurzu.⁴¹

Vzhodna srednja Evropa je po eni strani vpeta v vseevropski proces preobrazbe in oblikovanja glavnega mesta v civilni družbi in v trdno pravno-politično opredelitev pojma glavnega mesta; po drugi strani pa vzhodno srednjo Evropo na podlagi specifikuma dolge pripadnosti imperialnim državam zaznamuje poseben razvoj: pridobitev vloge metropole nekega naroda in znamenj nacionalnega glavnega mesta se časovno jasno nahaja pred oblikovanjem nacionalne države.

Ob koncu naj pojasnimo, da glavno mesto ni **najpomembnejši**, temveč **eden izmed** simbolov nacionalne države. Drugi simboli so lahko: kot narodna dediščina opredeljeni literarni korpus, ustvarjanje glasbe, folklorja,⁴² ki jo priznavamo za svojo, pa tudi pokrajina, še posebej pogorja in reke. Agrarno romantična ideologija kot struja nacionalizma je bila do procesa urbanizacije celo skeptično naravnana in je zato tudi v glavnem mestu mogla videti le majhno simbolno vrednoto.⁴³

Predhodna izvajanja smo si zamislili kot predstavitev rastra sistematičnih vprašanj, pa tudi kot zametek obsežnega komparativnega preučevanja posameznih objektov in razvojnih procesov v glavnih mestih vzhodne srednje Evrope.

Pričel sem z Budimpešto in bom s citatom o tem mestu tudi zaključil; v zborniku "Hauptstädte in Südosteuropa", ki je izšel leta 1994, Éva Somogyi pravi takole: "*Budimpešta v madžarski zgodovini in sedanosti ni zgolj veliko mesto, v katerem prebiva nezdravo velik del prebivalstva dežele, temveč predstavlja tudi simbol*".

Prevedla Amalija Mergole

⁴⁰ Vodopivec: Laibach/Ljubljana, str. 26.

⁴¹ Paul: Großstadtkultur, str. 81 pravi, da sta bila v 19. stoletju "estetski pomen in reprezentativna funkcija" mesta še samoumevna. Šele v sedanjem času – torej ob koncu osemdesetih let 20. stoletja – naj bi "se splošna zavest v kritični reakciji na moderno ponovno močneje zavedla estetske funkcije oblikovanja mesta". – Prav diskusije o prestolnici v Berlinu kažejo, da se je ta težnja še okrepila.

⁴² Prim. omenjeno delo Hoferja: Construction of the "Folk Cultural Heritage". – Sem sodi tudi ples, prim. Peter Rustja: "Glasba svira Hej Slovani ...". O plesnoj kulturi slovenskega meščanstva v Trstu v letih 1852–1897, v: Zgodovina za vse. Vse za zgodovino 4 (1997), 2, str. 66–72.

⁴³ Prim. Éva Somogyi: Budapest als Hauptstadt Ungarns, v: Hauptstädte in Südosteuropa, str. 29–36, tukaj str. 35. – Tukaj tudi citat na koncu prispevka.

Zusammenfassung

Die Hauptstadt als Symbol des Nationalstaates in Ostmitteleuropa

Ludwig Steindorff

Die Hauptstadt verkörpert Idee und Anspruch des Nationalstaates einmal durch die Leistungen, die sie für Ausbildung und Funktion des Nationalstaates erbringt, dann dadurch, daß ihr eine Symbolfunktion für den Nationalstaat zugeschrieben wird.

Der Autor geht aus von Zitaten aus dem Band "Budapest" aus der halboffiziösen, um die Jahrhundertwende erschienenen Reihe "Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild", in der sich die einzelnen Territorien des Gesamtreiches präsentieren. Der ganze Text ist vorrangig auf Modernität, Fortschrittsdenken und Optimismus orientiert.

Die Argumentationsführung mit Bezug auf Budapest läßt sich leicht auf andere europäische Hauptstädte und nationale Metropolen übertragen. Ihnen allen ist gemeinsam, dass sich die für die Hauptstadt charakteristischen Merkmale im Zuge der gesellschaftlichen Modernisierung im 19. Jahrhundert deutlich wandeln.

Die den Ansprüchen der Moderne entsprechende Hauptstadt ist Ausdruck von nationalem Prestige. Doch die Modernität allein ist noch kein hinreichendes Erklärungsmuster dafür, warum die Hauptstadt zum Symbolwert für den Nationalstaat wird. Hinzu tritt die Doppelfunktion vieler Objekte der Hauptstadt; neben ihrer Primärfunktion wird ihnen, wie anhand von Museum, Theater, Friedhof, Parlamentsgebäude und Denkmälern erläutert, zusätzlich eine symbolische Bedeutung zugewiesen.

Es stellt sich nun die Frage, worin die Spezifika für die Hauptstädte im Raum Ostmitteleuropas liegen. – Die ostmitteleuropäischen Hauptstädte liegen alle außerhalb des Bereiches der Nationalstaatsbildung durch Integration, wo ein bestehender Staat den unveränderten Rahmen für die Ausbildung der bürgerlichen Nation bot. Die Hauptstädte Ostmitteleuropas liegen zudem außerhalb der jungen Staatenbildungen im Bereich des ehemaligen Osmanischen Reiches. Nur dort erfolgte ein expliziter Bruch mit der Zeit vor dem Nationalstaat.

Die heutigen Hauptstädte Ostmitteleuropas waren im 19. Jahrhundert alle noch in Imperialstaaten gelegen. Sie erlangten die Funktion von Hauptstädten eines Nationalstaates entweder in Folge der Neuordnung nach dem Ersten Weltkrieg; oder sie wurden erst durch die Neuordnungen ab 1991 Hauptstädte von selbständigen Staaten.

Alle Hauptstädte Ostmitteleuropas blicken auf eine alte Tradition der Ausübung von Zentralitätsfunktionen zurück und erlebten ihre erste Entfaltung im Zuge der hochmittelalterlichen Kolonisationsbewegungen und der Ausbildung des Stadttyps der mitteleuropäischen Rechtsstadt. Sie wurden lange vor Erreichung der Nationalstaatlichkeit bereits zu Zentren von Nationalbewegungen. Das Verfügen über eine Metropole ermöglichte die Entfaltung der Kulturnation und die Durchsetzung der Nationalsprache. Im Verfügen über eine Metropole mit Symbolfunktion für die Nation lag zugleich der Anspruch auf den Nationalstaat; die Metropole schuf die Voraussetzungen zu seiner Realisation.

Die Stadtbilder der Hauptstädte Ostmitteleuropas sind relativ wenig von der Zwischenkriegszeit geprägt. Nur fallweise treffen wir durchaus auf Ansätze zur Schaffung neuer Zentren; Beispiele bieten Riga und Ljubljana. Die nationale Symbolik wurde dabei vor allem im Umfeld von Neubauten durch Symbolik des Sozialismus überlagert. Es bleibt abzuwarten, inwieweit jetzt nach Ablösung des sozialistischen Systems zukünftige Baupolitik in den Hauptstädten planvoll neue nationale Symbole schafft.

Ostmitteleuropa ist einerseits eingebunden in den gesamteuropäischen Prozeß der Umformung und Ausbildung der Hauptstadt in der bürgerlichen Gesellschaft und in die feste politisch-juristische Definition des Hauptstadtbegriffes; andererseits ist Ostmitteleuropa durch das Spezifikum der langen Zugehörigkeit zu Imperialstaaten von einer Sonderentwicklung gekennzeichnet: Die Gewinnung der Rolle als Metropole einer Nation und der Merkmale einer nationalen Hauptstadt geht der Nationalstaatsbildung zeitlich deutlich voraus.

Die vorangegangenen Ausführungen sind gedacht als Vorstellung eines Rasters von systematischen Fragestellungen wie auch als Ansatz für weitergehende komparative Untersuchungen zu einzelnen Objekten und Entwicklungsprozessen in den Hauptstädten Ostmitteleuropas.